

Vrouwelijke creativiteit omwille van de Nederlandse krijgsmacht

Het belang van verlotingen van vrouwelijke handwerken in de jaren 1830-1831 voor negentiende-eeuwse liefdadigheid

Een Nederlandse krijgsmacht zonder vrouwelijke beroeps-militairen is tegenwoordig ondenkbaar. Zelfs een toekomstig optreden van vrouwen als dienstplichtig militair is sinds 2020 niet uitgesloten. In de eerste helft van de negentiende eeuw lagen de zaken anders: de krijgsmacht was een exclusief mannenbolwerk. Maar dat betekende niet dat vrouwen doelloos aan de zijlijn stonden. Ze trokken met de

manschappen mee en vervulden onmisbare verzorgende taken als marketenster of wasvrouw. Daarnaast groeide bij dames uit gegoede kring de belangstelling voor het lot van onder de wapenen geroepen mannen en hun gezinnen. Ze ondernamen allerlei activiteiten op het terrein van de liefdadigheid waarbij de populariteit van verlotingen van vrouwelijke handwerken opvalt.

P. Klijn. sculp.

Wed^{re} A. B. VAN MEERTEN,
Geb. Schilperoort.

Zie, hoe voor 't vreedst geweld de weêrlooze onschuld bukt.
Rampzalige Ouderen, vergeefs is al uw Klagen!
Uw dierb're Zoon wordt aan uw minnend hart ontruk't,
Om tegen zijnen dank des Dwinglands troon te schragen.

▲ Ouders zien moedeloos toe hoe hun zoon wordt ingelijfd bij het leger van Napoleon. Houtgravure 1814 (Atlas Van Stolk Rotterdam, inv.nr. 12277).

◀ Portret van Anna Barbara van Meerten-Schilperoort door Phillipus Velijn 1833-1836. Bron: Rijksmuseum Amsterdam, objectnummer RP-P-1906-1574.

Eddie van Roon

Eddie (E.W.R.) van Roon is een zelfstandig historicus die zich in zijn onderzoek richt op de relatie tussen maatschappij en krijgsmacht in de negentiende eeuw. In 2022 verscheen zijn boek Een vaderland met vele gezichten. Nederland in de roerige jaren 1830-1831, dat een belangrijke inspiratiebron vormde voor dit artikel.

De napoleontische jaren

In de decennia rond de eeuwwisseling van 1800 ontstonden in Europa onder invloed van de Franse Revolutie en de daaropvolgende napoleontische oorlogen massale volkslegers waarin de dienstplicht een belangrijke rol speelde. In steeds grotere getale namen burgers verplicht de plaats in van in binnen-en buitenland op beroepsmatige grondslag geworden huurlingen. Met de dienstplichtigen veranderde bij de achterblijvers aan het thuisfront de beleving van gewapende conflicten. Waar huurlingen vooral hadden gestreden in dynastieke oorlogen die de massa van de bevolking gelaten onderging, droeg de komst van dienstplichtigen ertoe bij dat burgers in toenemende mate bij oorlogen en andere gebeurtenissen rond de krijgsmacht betrokken raakten.

De gevolgen van de dienstplicht bleven niet onopgemerkt in de lokale gemeenschappen waartoe de dienstplichtigen behoorden. Vooral de economische gevolgen konden groot zijn. Menig gezin verloor een belangrijke kostwinner en zag zijn inkomsten aanzienlijk dalen. Ook waren het voor familieleden en geliefden spannende tijden. Zou hun jonge held heelhuids thuiskomen? Het risico van ziekte, verwonding of overlijden was voor soldaten groot. De verstrekkende gevolgen van een verplicht verblijf onder de wapenen, die met het verstrijken der (lichtingen) jaren steeds meer gezinnen ervoeren, brachten de krijgsmacht dichterbij huis: burgers gingen zich in toenemende mate identificeren met het lot van de manschappen.¹

In 1810 werd de napoleontische dienstplicht in heel Nederland ingevoerd.² Het gevolg was dat duizenden Nederlandse dienstplichtigen in 1812 de desastreus verlopen Russische Veldtocht van de Franse keizer meemaakten. De meesten waren geveld door extreme kou en ziekte en zagen hun vaderland nooit meer terug. De Nederlandse hulpverlening aan de achtergebleven gezinsleden kwam langzaam op gang. Het belangrijkste initiatief stamde van na de Slag bij Waterloo (18 juni 1815). Een aantal Amsterdamse notabelen stichtte het Fonds ter Aanmoediging en Ondersteuning van den Gewapenden Dienst in den Nederlanden, later bekend als Fonds 1815. Het fonds richtte zich op hulpbehoevende militairen, veteranen en weduwen en wezen van oud-militairen.³ De deelname van vrouwen aan deze vorm van liefdadigheid lijkt vooralsnog bescheiden te zijn geweest. Hun inspanningen beperkten zich tot activiteiten in kleine kring als het samen maken van pluksel (uit elkaar geplukte linnen gebruikt als verbandstof).⁴

Niet lang daarna, slechts vijftien jaar later, lagen de zaken anders. Er brak eind augustus 1830 een volgend gewapend conflict uit, dit keer met de Belgen. Opnieuw moesten Nederlandse mannen massaal hun burgerbestaan inruilen voor een militair leven. Op een tijdens de napoleontische oorlog niet vertoonde schaal sloegen vooral vrouwen uit de hogere bevolkingslagen de handen ineen voor steun aan de opgeroepen manschappen en hun achterblijvende gezinnen.

Deze studie zal handelen over de vragen op welke wijze deze snelgroeiende belangstelling ontstond, welke vorm ze aannam en wat haar bredere betekenis was voor negentiende-eeuwse vrouwelijke liefdadigheid in het algemeen. Tot nog toe is weinig onderzoek naar deze thema's uit de jaren 1830-1831 verricht. De activiteiten die op het gebied van vrou-

welijke liefdadigheid werden ondernomen zijn net als meer gebeurtenissen in deze periode ten onrechte een nauwelijks beschreven bladzijde van de Nederlandse geschiedenis.

Een ingrijpende mobilisatie

Tijdens het Congres van Wenen (1814-1815) bepaalden de overwinnaars van Napoleon dat aan de noordgrens van Frankrijk een sterke mogendheid moest worden gevormd ter voorkoming van mogelijke toekomstige Franse agressie. Dat land werd het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, een samenvoeging van ongeveer de huidige Benelux-landen, onder heerschappij van Willem I. De Oranjevorst werd op 21 september 1815 in Brussel tot koning van de nieuwe staat ingehuldigd. Het lukte hem in de daaropvolgende vijftien jaar niet de inwoners van de noordelijke en zuidelijke gebiedsdelen nader tot elkaar te brengen. De verschillen op met name cultureel, godsdienstig, staatkundig en economisch terrein bleken onoverbrugbaar. Eind augustus 1830 brak in Brussel een opstand uit die zich al snel verspreidde naar andere Belgische steden.

De koning legde zich niet bij de situatie neer en besloot in oktober tot een mobilisatie van de krijgsmacht waar dienstplichtigen op twee verschillende manieren deel van uitmaakten. Ten eerste vormden negentienjarige ingelote jongens de nationale milities. Deze zogenoemde miliciens kenden een diensttijd van vijf jaar met de eerste zes tot twaalf maanden een militaire training in de kazerne door beroepsmilitairen. Met hun instructeurs vormden ze het landelijk georganiseerde kader-milite leger. Ten tweede waren er de plaatselijke schutterijen: gemeentelijk gewapende burgermachten. Ze waren in eerste instantie bedoeld om de binnenlandse rust en orde te handhaven, maar in tijden van buitenlandse dreiging konden ze worden opgeroepen om het kader-milite leger te versterken, en dat was precies wat gebeurde in oktober 1830. De schutterijen oefenden in vredetijd in grote steden geregeld op zondagen. In kleinere steden en dorpen bestonden ze echter alleen op papier en was er geen militaire training. Ook de schutters werden via een loting ingelijfd maar waren ouder dan de miliciens. Ze dienden van hun vijftiende tot dertigste jaar.⁵

In deze onrustige tijden kregen deze schutters en miliciens de nodige steun van tijdelijk dienende vrijwilligers. Dat waren enerzijds eenvoudige arbeiders, die in de wintermaanden vaak zonder werk zaten en uit economische overwegingen voor de duur van het conflict tekenden, en anderzijds welgestelde jongeren uit een stedelijke protestantse bovenlaag van de bevolking, die zich lieten leiden door nationale sentimenten. De gemoederen liepen in gegoede kring hoog op en vooral studenten meldden zich voor aparte vrijwilligerskorpsen om af te rekenen met de gemeenschappelijke vijand: de 'muitzieke' Belgen.⁶ De mobilisatie leidde uiteindelijk tot een opkomst van ruim 87.000 man op een bevolking van in totaal nog geen 2.500.000 zielen.⁷

Anders dan deze cijfers en het fanatisme van de studenten misschien doen vermoeden, was niet iedereen even enthousiast. Vooral op het platteland, waar de ongeoefende schutters onverwacht onder de wapens waren geroepen, verliep de mobilisatie niet zonder slag of stoot. Zo was er veel dienst-

plichtontduiking in regio's als Twente en het Land van Maas en Waal. Vrouwen speelden een actieve rol bij de hulp aan de voortvluchtigen in de vorm van bijvoorbeeld het verlenen van een schuilplaats en het verschaffen van voedsel en kleding. Ook schuwden sommigen geen verbaal of fysiek geweld tegen veldwachters of marechaussee die hun zonen, broers of dorpsgenoten kwamen ophalen, of tegen militairen die verplicht in hun woningen werden ingekwartierd.⁸ Vooral vrouwen uit de lagere bevolkingslagen verzetten zich tegen de oproep van de koning. Dat was niet verwonderlijk. Het waren hun zonen, broers of geliefden die moesten dienen. Ingelote zonen uit welgestelde families bleven meestal buiten schot. Verantwoordelijk daarvoor was het toen functionerende dienstplichtstelsel dat de mogelijkheid van vervanging bood: ingelote miliciens of schutters konden in hun plaats een remplaçant (dienstvervanger) stellen. Een groot aantal gefortuneerde ingelote mannen liet zich voor veel geld vervangen door minderbedeelden die wel wat extra's konden gebruiken.⁹

Welgestelden bleven in vreedstijd dus veelal buiten de dienstplicht. Maar in deze tijd van mobilisatie lagen de zaken anders. Vol geestdrift voor 'Vaderland en Oranje' voegden vrijwilligers uit goeude kring zich bij de krijgsmacht. Zonder deze vrijwillige dienst was de aandacht van het meer welvarende deel van de vrouwelijke bevolking voor het lot van al die in Noord-Brabant gemobiliseerde militairen wellicht minder groot geweest. Maar nu werden ze des te sterker aangestoken door eenzelfde nationale koorts als waarmee hun zonen, broers of geliefden waren bevangen. Met dames uit goeude kring in de frontlinie kwamen op landelijk en plaatselijk niveau allerlei initiatieven van de grond ten behoeve van de krijgsmacht.

Nationale inzamelingsacties

Op 11 oktober 1830 vaardigde Willem I een besluit uit waarin hij de bevolking opriep om geld of goederen 'voor de zaak des vaderlands' te leveren. De donaties zouden worden aangewend om te voorzien in behoeften van de krijgsmacht.¹⁰ Het besluit bleek het startsignaal van een succesvolle nationale inzamelingsactie: individuele burgers, verenigingen, genootschappen, zanggezelschappen en andere collectieven verspreid over het land doneerden geld en goederen als drank, (pruim) tabak, wanten, slaapmutsen, sokken, windsels en pluksel. Ook werden gedenkschriften uitgegeven en concerten, lezingen en andere manifestaties georganiseerd die brede lagen van de bevolking actief bij de hulpverlening betrokken. Bij de focus op de krijgsmacht bleef steun aan de achterblijvende gezinsleden van uitgetrokken militairen niet achterwege. Notabelen vormden plaatselijke commissies die ondersteuning verleenden aan gezinsleden van minderbedeelde dienstplichtigen en vrijwilligers die hun woonplaats hadden verlaten om in het leger van de koning te dienen.¹¹

Die steun vanuit de bevolking kwam niet uit de lucht vallen. Eerder in de negentiende eeuw waren vergelijkbare succesvolle nationale inzamelingsacties georganiseerd. De eerste vond plaats in 1807 naar aanleiding van de Leidse kruidschipramp, die het centrum van de stad verwoestte. Daarna volgden nationale inzamelingen ten behoeve van slachtoffers van de watersnoodrampen die Nederland in deze

jaren nogal eens teisterden.¹² Vrouwen speelden een eigen specifieke rol bij de activiteiten die werden georganiseerd om geld en goederen in te zamelen.

Een opvallend voorbeeld is een initiatief uit 1825. In dat jaar had een stormvloed veel schade aangericht en honderden levens gekost. Er werden in heel het land activiteiten ten behoeve van de slachtoffers op touw gezet. Zo ontving in Groningen de stedelijke commissie ten behoeve van den Noodlijdenden in den Watersnood een bijzonder verzoek van "eenige Vrouwen en Meisjes uit de Stad, om, in navolging van hetgene in het naburig Oostvriesland met goed gevolg beproefd is, door menschlievende bijdragen van vrouwelijke kunsthandwerken, het fonds eener Verloting daar te stellen".¹³

De commissie stemde toe en de verloting werd een groot succes. Uit alle delen van het land werden giften als gebreide kousen, wanten, kindermutsjes en geborduurde halsdoeken ontvangen en er werden tweeduizend loten voor drie gulden per stuk verkocht.¹⁴ De trekking werd: "in tegenwoordigheid van eene aanzienlijke vrouwschaar, die luister bijgezet, welke zoo eigenaardig paste bij den afloop eener onderneming welke het karakter onzer vrouwen en meisjes zoo voordelig heeft doen uitkomen", aldus de *Groninger Courant*.¹⁵ De verlotingen hadden hun nut bewezen en dat was tijdens de nationale inzamelingsactie vijf jaar later niet vergeten. Integendeel, de interesse van vrouwen in verlotingen voor het goede doel nam verder toe.

Een bijzonder eerste initiatief

Vrouwen raakten op verschillende manieren bij de inzamelingsactie in de jaren 1830-1831 betrokken. Een van de daadkrachtigste onder hen was Constantia Margaretha Kolff van Oosterwijk, telg uit een voornaam geslacht uit Middelharnis. Zij was in 1830 nog slechts negentien jaar en woonde in het afgelegen dorp met niet meer dan 2.575 inwoners op het Zuid-Hollandse eiland Goeree-Overflakkee. Desondanks groeide een door haar opgezet plaatselijk initiatief uit tot een landelijk gebeuren.

Waarschijnlijk overweldigd door de nationale euforie die zij om zich heen zag, zal ze bij haar vader – notaris en burgemeester van Stad aan het Haringvliet – het plan voor een verloting hebben geopperd. Deze Lambertus Kolff van Oosterwijk had ongetwijfeld de nodige contacten met notabelen buiten Goeree-Overflakkee en zijn bestuurlijk-juridische kennis was goed bruikbaar bij de organisatie van de verloting. Daarnaast had Constantia het geluk dat haar tante, Sara Cornelia Kolff, elf jaar daarvoor was getrouwd met een ondernemende notaris uit Gouda.¹⁶ Ook deze Guillaume Jaques ten Brummeler zag brood in de onderneming. De notaris liet in de eerste maanden van 1831 menig krantenbericht over de verloting in dagbladen plaatsen. Het is daarnaast goed mogelijk dat deze Goudse notaris en zijn echtgenote de uit hetzelfde milieu afkomstige en eveneens in de stad wonende Anna Barbara van Meerten-Schilperoort wisten te interesseren voor het plan van hun nicht.¹⁷

De steun van deze weduwe van predikant Hendrik van Meerten, zou in de eerste maanden van 1831 van cruciale betekenis blijken. Mevrouw Van Meerten-Schilperoort was

een vooraanstaand, productieve en ondernemende schrijfster die in Gouda en daarbuiten op allerlei gebied actief was. Haar belangrijkste wapenfeit tot dan toe was dat zij de drijvende kracht vormde achter het eerste succesvolle in 1821 begonnen vrouwen tijdschrift *Penélopé of maandwerk aan het vrouwelijk geslacht toegewijd*. Het tijdschrift richtte zich enerzijds op lectuur, opvoedkundige proza voor vrouwen en meisjes, en anderzijds op instructies voor handwerken voorzien van zowel zwart-wit patronen als kleurenlitho's.¹⁸ Dit in gegoede families populaire vrouwenblad prees nu in het nummer van 1830 het initiatief van "een Noord-Nederlandsch meisje, in den echten zin des woords, gloeiende van liefde voor Vorst en Vaderland, in het zuidelijkste deel van *Holland woonachtig*" om haar vrouwelijke landgenoten door middel van een verloting te enthousiasmeren voorwerpen te naaien, te breien of te borduren.¹⁹ Het was een uitgelezen kans voor de lezeressen om in het belang van het vaderland hun door het blad opgedane kennis en hun talent te laten zien.

Een onverwacht groot succes

Waarschijnlijk waren de verwachtingen over de verloting in eerste instantie niet al te hoog gespannen. Althans toen de "ondernemster", zoals Constantia in de correspondentie over het initiatief steevast werd genoemd, bij de koning om goedkeuring vroeg, adviseerde de minister van Financiën positief vanwege de goede bedoelingen zonder winstbejag en omdat hij dacht dat de zaak zonder veel problemen aan het gemeentebestuur van Middelharnis kon worden overgelaten: "in aanmerking genomen [...] de niet zeer groote uitgebreidheid, welke genoemde loting zal kunnen erlangen".²⁰

Het bleek al snel dat de minister ongelijk had. Dankzij oproepen in dagbladen werden over het land verspreid 44 correspondenten geworven. Bij hen konden de deelnemers loten voor drie gulden per stuk kopen en handwerken afgeven. Opvallend was dat zich onder de correspondenten slechts een vrouw bevond: Agatha Wilhelmina Nareth Oliphant Huijgens uit Leiden.²¹ Deelname aan handwerken voor het vaderland was toentertijd wat anders dan organisatorische bestuurlijke taken vervullen. Dat bleek ook uit de begeleidende commissie voor de verloting in Middelharnis die de gouverneur van Zuid-Holland instelde. Alleen van Goeree-Overflakkee afkomstige heren van aanzien hadden er zitting in.

De correspondenten ontvingen uit heel het land handwerken en aanvragen voor loten. Op de dagen van de trekking in maart konden uiteindelijk maar liefst 3.520 voorwerpen worden verloot. Het werd een evenement op zich dat opnieuw de aandacht trok van mevrouw Van Meerten-Schilperoord. Ze had er zelfs een door storm geteisterde overtocht per boot vanuit Hellevoetsluis voor over om bij de festiviteiten in Middelharnis aanwezig te zijn. In haar tijdschrift deed ze in de vorm van een brief aan de denkbeeldige vriendin 'Carolina' enthousiast verslag over haar bevindingen. Tussen de ingezonden handwerken die in de ruime woning van de initiatiefneemster waren tentoongespreid had ze tot haar genoegen veel van de patronen uit *Penélopé* herkend. Er lag een bonte verzameling aan voorwerpen: van kousen, gebreide pantoffels, beursjes, braceletten en breittobbetjes tot franje

voor gordijnen en beschilderde glazen en kopjes. Bijzonder daarbij was dat in sommige gevallen een gedichtje was bijgevoegd dat in al zijn eenvoud diepgevoelde vaderlandslievendheid verwoordde. Zo schreef een oudere vrouw:

"Al tel ik al vijf en zestig jaren
Ik wil noch hand noch oogen sparen
Voor Vaderland en Vorst
Gloeit nog mijne oude borst"

Maar ook minder vleiende gevoelens over de Belgen werden niet onder stoelen of banken gestoken. Zo had een naaldenboekje "aan de eene zijde de kleuren der Hollandsche vlag, met het bijschrift: boven! Aan de andere zijde de kleuren der Brabandsche, met het bijschrift: onder!"²²

De netto-opbrengst van alle met zoveel goede wil gemaakte handwerken was groot. Trots kon "de ondernemster" in haar eindverslag melden dat de netto-opbrengst van de verloting 9.845 gulden was, wat heden ten dage ruim 100.000 euro zou zijn. Het bedrag kwam geheel in de geest van het koninklijk besluit van 11 oktober 1830 ten goede "aan 's-Rijks kas om te dienen als een offer tot ondersteuning der geldmiddelen in de tegenwoordige behoefte".²³ De "ondernemster" overhandigde het bedrag geheel in stijl aan de koning. De opbrengst zat in een zelfgemaakte portefeuille met eigen borduursel: aan de ene kant een liggende leeuw met het onderschrift 'Getergd is hij machtig' en aan de andere kant in fraaie krulletters de tekst 'Eendragt maakt magt'. De portefeuille wordt nog altijd bewaard in het Koninklijk Huisarchief.²⁴

Niet bij verlotingen alleen

Het initiatief van de verloting van handwerken in Middelharnis was net als daarvoor in Groningen afkomstig van vrouwen. Ook het uiteindelijke succes was te danken aan hun deelname en enthousiasme. Voor moeders en dochters uit bemiddelde families bleek deze vorm van deelname aan een nationale inzameling uitstekend te passen bij de bescheiden rol die ze geacht werden in de publieke ruimte te spelen. Hun taken lagen binnen het huisgezin als moeder, opvoedster en gastvrouw. Zorg voor het huishouden en onderdanigheid aan de echtgenoot stonden voorop. Zo waren gehuwde vrouwen handelingsonbekwaam, wat betekende dat ze geen financiële transacties mochten aangaan. In het publieke domein werd ingetogenheid verwacht.²⁵ De oorzaak voor het succes van een verloting als die in Middelharnis lijkt er vooral in te hebben gelegen dat een huiselijke bezigheid bij uitstek: handwerken, door vrouwen kon worden benut om in het openbaar hun stem te laten horen. Ze toonden met hun arbeid – en niet te vergeten via meegezonden gedichtjes – hun gemeenschapszin en vaderlandsliefde op een manier die naadloos aansloot bij de positie van de vrouw in dit tijdsgewricht.

Verlotingen van vrouwelijk handwerken wonnen snel aan populariteit en het bleef in de jaren 1830-1831 dan ook niet bij die uit Middelharnis. Zo werden op plaatselijk niveau kleine verlotingen georganiseerd waarvan de opbrengst bestemd was voor de gezinnen van uit de gemeente gemobiliseerde dienstplichtigen en vrijwilligers.²⁶ Daarnaast werden behalve

in Middelharnis ook elders grotere landelijke verlotingen georganiseerd. Zo was de netto-opbrengst van een door de Rotterdamse advocaat P.D.J. Hoog “tot stand gebragte loterij van vrouwelijke en andere handwerken” 3.685 gulden.²⁷ En ook in Leeuwarden lukte het de kostschoolhoudster van de Franse Kostschool voor Jonge Jufvrouwen, Geertruid Catharina Vermehr-Brouwer, om samen met haar leerlingen een verloting te organiseren die tot buiten de eigen provincie de aandacht trok. Er werden 1040 loten van drie gulden per stuk verkocht. En voor geïnteresseerden was ook in de Friese hoofdstad een tentoonstelling georganiseerd van de ontvangen handwerken. De bezoekersaantallen waren boven verwachting: in totaal 2.293 personen bezochten de tentoonstelling.²⁸ Volgens de *Leeuwarder Courant* waren die bezoekers niet uitsluitend welgestelde oudere dames maar ook dienstboden, kinderen en jongvolwassenen. De trekking vond onder grote belangstelling plaats. De netto-opbrengst die de kostschoolhoudster in mei 1831 aan het departement van Financiën overhandigde, was 2.917 gulden.²⁹

Verlotingen waren niet de enige manier waarop vrouwen in deze jaren actief waren. Er werden tal van inzamelingen van geld en goederen georganiseerd die op een brede vrouwelijke belangstelling konden rekenen. Verenigingen van ‘vaderlandlievende vrouwen en meisjes’ hielden collectes onder hun leden; dienstbodes droegen een centje bij, ‘jonge dochters des huizes’ leegden hun spaarpot en weduwen en spontaan gevormde vrouwengesellschaften deden erin geld of natura. Met de inmiddels bekende bijgevoegde gedichtjes werden intense gevoelens voor ‘Vaderland en Oranje’ verwoord. Zo doneerden leerlingen van een naaischool in Breukelen dekens, windsels, kompressen en pluksel en voegden daarbij het gedichtje:

“Daar vele andere schatten geven.
Tot behoud van ‘t Vaderland,
Schenken wij, die voor ons lijden,
Deksel, pluksel en verband.”³⁰

Het moge duidelijk zijn: de belangstelling van vrouwen voor de ‘strijders voor het vaderland’ en hun achtergebleven gezinnen was groot. De verlotingen toonden bovendien dat hun inzet en enthousiasme aanzienlijke bedragen konden opleveren. En misschien het belangrijkste: de voorbereidingen en deelname stimuleerden een actieve houding en een in steeds bredere kring gedragen betrokkenheid bij het vaderland. De vrouwen lieten hun nationale sentimenten met hun bijdragen en bijgevoegde gedichtjes in de publieke ruimte zien. Zolang vrouwen ‘hun plaats’ wisten bleek veel mogelijk.

Na de Belgische Afscheiding

De ontwikkelingen op het slagveld – voor zover dat overigens bestond – brachten een einde van het conflict ondertussen niet naderbij. Op 2 augustus 1831 trok het Nederlands leger ten langen leste wel de grens over en bereikte Leuven, maar de wat later Tiendaagse Veldtocht (2-12 augustus 1831) is gaan heten, bracht door Franse interventie geen doorbraak. De Nederlandse militairen trokken zich weer tot aan de

Noord-Brabantse grens terug. Tot de afloop van het conflict in 1839 zouden langs de grens met België troepen gestationeerd blijven. In tegenstelling tot de dienstplichtigen en minder welgestelde vrijwilligers die voor de duur van het conflict hun handtekening hadden gezet, zwaaiden de studentvrijwilligers al snel na de Tiendaagse Veldtocht af. Zij keerden terug naar hun studentsteden. Op korte termijn verstomde de belangstelling voor het lot van de gemobiliseerde militairen en hun gezinnen. Op lange termijn zou de betekenis van verlotingen op het terrein van liefdadigheid echter geen incident blijken. In de loop van de negentiende eeuw bleken ze al snel ook populair bij de bestrijding van de armoede in het algemeen, een bezigheid die voor ‘dames van stand’ bijna vanzelfsprekend werd.³¹ Ze organiseerden in dat kader geregeld verlotingen van handwerken ten behoeve van hulpbehoevende medeburgers. De inkomsten waren bestemd voor incidentele liefdadigheidsdoelen en ter ondersteuning van bijvoorbeeld de naaischolen, bewaarscholen en verenigingen die in de jaren 1830 en 1840 waren opgericht voor hulpbetoon aan armen.³²

Verlotingen bleven ook een belangrijke rol spelen in tijden van oorlog. De Frans-Duitse Oorlog was het eerstvolgende gewapende conflict waarbij grote aantallen Nederlandse dienstplichtigen werden gemobiliseerd. Niet alleen Franse en Duitse vrouwen zamelden geld, kleding en eten in voor de soldaten en hun families, ook in Nederland werden – met name via het een jaar daarvoor opgerichte Rode Kruis – de nodige activiteiten ontplooid en geld en goederen ingezameld.³³ Bij het hoofdcomité heerste tevredenheid. Ook toen een kleine twee maanden na het uitbreken van de oorlog (19 juli 1870) duidelijk werd dat het conflict niet naar Nederlands grondgebied zou overslaan en de dienstplichtigen naar huis terugkeerden, bleven giften binnenstromen. Er werd uiteindelijk 340.000 gulden ingezameld. Het geld kwam vooral van collectes, muziekkuitvoeringen, lezingen en andere evenementen, waaronder een landelijk opgezette verloting.³⁴ Het enthousiasme, de saamhorigheid en de gedegen manier waarop de activiteiten door het Rode Kruis op touw waren gezet, maakten indruk op vrouwen als de schrijfster en feministe Betsy Perk. Het inspireerde haar tot de oprichting van de Algemeene Vrouwenvereniging Arbeid Adelt, de voorloper van Tesselschade Arbeid-Adelt.³⁵

Ook tijdens de daaropvolgende Boerenoorlogen (1880-1902) zaten Nederlandse vrouwen niet stil. Hoewel er geen mobilisatie van Nederlandse dienstplichtigen plaatsvond, ontplooiden ze allerlei liefdadigheidsactiviteiten uit solidariteit met de ‘stamverwanten’: de Boeren in Zuid-Afrika. Zo riep in 1899 een onderwijzeres in Zeeland “mevrouwen en meisjes” op om handwerken te maken voor een verloting en tentoonstelling. Alleen geld sturen was volgens haar niet voldoende. Er moesten ook daden worden gesteld.³⁶

De Eerste Wereldoorlog (1914-1918) was een volgend langdurig gewapend conflict met dit keer een mobilisatie van bijna 200.000 Nederlandse manschappen langs de grenzen. De betrokkenheid van vrouwen bereikte een voorlopig hoogtepunt. Zo werden over het land verspreid vrouwencomités opgericht voor de opvang van de vele Belgische

vluchtelingen. Daarnaast hielden deze comités zich bezig met hulp aan geïnterneerden en de gemobiliseerde soldaten en hun familieleden. Zo riep een Utrechts comité de bevolking op een kwartje af te staan zodat wollen borstrokken, sokken, mutsen en wanten konden worden aangeschaft. Voor een Tilburgs damescomité was dat niet voldoende. De dames breidden ijverig extra bivakmutsen voor de gemobiliseerde soldaten.³⁷

Er leek op het eerste gezicht sinds 1830 weinig veranderd. Toch was er een belangrijk verschil: in de plaatselijke comités zetelden niet langer alleen mannen. Vrouwen eisten op het terrein van liefdadigheid nadrukkelijk hun plaats in de publieke ruimte op. Dat bleek wel toen de regering besloot een nationaal steuncomité op te richten om meer grip te krijgen op al die verschillende plaatselijke activiteiten. Op de eerste vergadering over de opzet van dit nationale steuncomité verscheen onder andere het bestuur van de Vrouwenraad.³⁸ Dat er inmiddels geen of nauwelijks verlotingen van vrouwelijke handwerken meer plaatsvonden was niet verwonderlijk. Er stonden andere modernere en meer geïnstitutionaliseerde kanalen open om liefdadigheid vorm te geven.

Het belang van de jaren 1830-1831

De betrokkenheid van vrouwen bij de krijgsmacht lijkt in Nederland door de gebeurtenissen tijdens de jaren van de Belgische Afscheiding een belangrijke impuls te hebben gekregen. De uittocht van grote aantallen dienstplichtigen en vrijwilligers bleef tot in de verste uithoeken van het land niet onopgemerkt. Voor zover dat ging, volgden vrouwen op een niet eerder vertoonde schaal de gebeurtenissen rond de krijgsmacht. De redenen waarom konden sterk verschillen: terwijl uit de lagere bevolkingslagen afkomstige vrouwen vooral hoopten op een snelle en behouden thuiskomst van hun uitgetrokken zonen, broers of geliefden, vormde voor vrouwen uit de hogere bevolkingslagen het tonen van vaderlandsliefde een belangrijke aanleiding. In de loop van de maanden bleken daarbij dankzij pioniers als Constantia Margaretha Kolff van Oosterwijk en Geertruid Catharina Vermehr-Brouwer met name verlotingen van vrouwelijke handwerken populair en succesvol.

Het succes van de verlotingen was niet alleen aan hen te danken maar ook aan de enthousiaste deelnemers. Ze verstuurden eigen handwerken met al dan niet bijgevoegde gedichtjes en bezochten in groten getale de tentoonstellingen en de dag(en) van de trekking. Dat waren met de verlotingen verbonden openbare gebeurtenissen waar deelnemers en andere geïnteresseerde vrouwen reikhalzend naar uitkeken. De opbrengsten en bezoekersaantallen van de verlotingen waren dankzij al dat enthousiasme vaak hoger dan verwacht. Dames uit goede kring toonden in het openbaar hun hartstochtelijke gevoelens voor ‘Vaderland en Oranje’ en traden daarmee in de voetsporen van hun door dezelfde nationale euforie bevangen zonen, broers of geliefden.

Het enthousiasme rond de verlotingen in de jaren 1830-1831 bleek geen tijdelijk fenomeen. De verlotingen bleven ook in volgende negentiende-eeuwse gewapende conflicten verbonden met de hulpverlening aan minder welgestelde militairen

Verloting ten voordeel der algemeene armen van 's-Gravenhage. Tentoonstelling 1847. Bron: Atlas Van Stolk Rotterdam, inventarisnr. 34404.

en hun gezinsleden. En in de burgermaatschappij waren ze in het midden van de negentiende eeuw nauwelijks meer weg te denken als instrument van vrouwelijke liefdadigheid. Wellicht lieten de organisatoren en de deelnemers aan al deze activiteiten zich inspireren door de initiatieven uit de jaren 1830-1831. We zagen hoe Betsy Perk inspiratie putte uit het enthousiasme, de onderlinge solidariteit en het organisatorisch talent die Nederlandse vrouwen tentoonspreidden tijdens een ander gewapend conflict: de Frans-Duitse oorlog.

De activiteiten tijdens de Belgische Afscheiding lieten ook een opvallende overeenkomst zien met de manier waarop liefdadigheid tijdens watersnoodrampen vorm had gekregen. Het verhaal van de verlotingen toont dat ze hun oorsprong vonden in de eerdere nationale inzameling naar aanleiding van de watersnoodramp van 1825. Maar niet alleen de verlotingen, ook de culturele manifestaties, collectes en gedenkschriften laten belangrijke overeenkomsten zien met wat de historicus Fons Meijer ‘rampnationalisme’ noemt.³⁹ In zijn onderzoek en in dat van neerlandica en filosofe Lotte Jensen, de bekendste Nederlandse vertegenwoordiger van het opkomende interdisciplinaire vakgebied ‘disaster studies’, blijft de Belgische Afscheiding echter buiten beschouwing. Gewapende conflicten vallen niet onder de definitie van rampen zoals zij die hanteren.⁴⁰ De nationale inzameling ten gevolge van de Belgische Afscheiding verdient in dit kader bredere aandacht. Het gewapend conflict bracht in de jaren 1830-1831 een minstens even opvallend mechanisme van vaderlandsliefde, onderlinge solidariteit en hulpverlening voort als de watersnoodrampen van de negentiende eeuw.

- 1 Zie bijvoorbeeld: B. Hacker, ‘Reformers, nurses and ladies in Uniform. The changing status of military women’, in: B. Hacker en M. Vining (red.) *A Companion to Women's Military History* (Leiden-Boston 2012) 137-168, aldaar 137 en 153.
- 2 In het grootste deel van het huidige Limburg en delen van Noord-Brabant en Zeeuws-Vlaanderen was de dienstplicht al in 1798 ingevoerd. Sommige auteurs laten de dienstplicht in de rest van Nederland overigens in 1811 beginnen. Inderdaad werd ze in dat jaar officieel van kracht en zijn toen de eerste lichten opgeroepen, maar het decreet waarmee Napoleon de

- dienstplicht hier introduceerde is van 18 oktober 1810.
- 3 L.Ph. Sloos, *Onze Slag bij Waterloo. De beleving van de overwinning op Napoleon in Nederland* (Nijmegen 2015) 150 en 151.
 - 4 Sloos, *Onze Slag*, 88. In de literatuur en de dagbladen uit die dagen zijn nauwelijks verwijzingen naar vrouwelijke liefdadigheidsactiviteiten te vinden.
 - 5 Zie bijvoorbeeld: B. Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest. De relatie tussen volk, leger en vloot 1832-1914* (Amsterdam 2009) 98.
 - 6 N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit* (Amsterdam 2004) 409. In E.W.R. van Roon, *Een vaderland met vele gezichten. Nederland in de roerige jaren 1840-1831* (Hilversum 2022) betoog ik dat de gevoelens over het optreden van de koning en het vaderland sterk konden verschillen naar regio, religie en sociaaleconomische achtergrond.
 - 7 Zie hierover bijvoorbeeld: I.L. Uijtershout, *Beknopt overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen uit de Nederlandsche krijgsgeschiedenis van 1568 tot heden* (Kampen 1935) 318.
 - 8 Zie bijvoorbeeld: Van Roon, *Een vaderland*, 61.
 - 9 Van Roon, *Lotgevallen. De beleving van de dienstplicht door de Nederlandse bevolking in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2013) 98-147.
 - 10 *Nederlandsche Staatscourant*, 12 oktober 1830, besluit koning 11 oktober 1830, artikel 5, 6 en 7.
 - 11 Van Roon, *Een vaderland*, 214 en 238.
 - 12 L. Jensen, *Rampen. Een nieuwe geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2024); L. Jensen, *Wij tegen het water. Een eeuwenoude strijd* (Nijmegen 2018) 13; F. Meijer, *Verbonden door rampspoed. Rampen en natievorming in negentiende-eeuws Nederland* (Hilversum 2022); M. Mathijssen, *De gemaskeerde eeuw* (Amsterdam 2002) 224 en 225.
 - 13 *Groninger Courant*, 15 maart 1825.
 - 14 Zie bijvoorbeeld een verslag van de commissie in de *Groninger Courant* van 16 april 1825.
 - 15 *Groninger Courant*, 24 juni 1825.
 - 16 Geraadpleegd op 5 januari 2024: <https://www.genealogybos.com/patriciaat/Kolff/Kolff.html#p104593>.
 - 17 Zie een 'thema-vrouwennummer' van *De Ouwe Waerelt*, het tijdschrift van de historische vereniging Goeree-Overflakkee De Motte: Lassing van Gameren, 'Borduren voor Koning en Vaderland: een verloting van handwerken in Middelharnis, 1831' in: *De Ouwe Waerelt* 23 (2008) 13-18, aldaar 15.
 - 18 L. Jensen, *Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt. Vrouwentijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw* (Amsterdam 2001) 89. Zie hoofdstuk 3 voor een uitvoerige geschiedenis van het blad en zijn redactrice: 'Een 'geheel vrouwelijk poging'. *Penélopé* (1821-1835) van Van Meerten van Schilperoort', 85-132.
 - 19 *Penélopé of maandwerk aan het vrouwelijk geslacht toegewijd*, VI (1831) deel I 93-96, aldaar 94.
 - 20 Nationaal Archief, 2.02.01, Inventaris van de archieven van de Algemene Staatssecretarie en van het Kabinet des Konings 1813-1840, inv.nr. 3506, notitie minister van Financiën 25 december 1830, exh. 27 december 1830.
 - 21 Streekarchief Goeree-Overflakkee, 2000 gemeente Middelharnis ca. 1585-1931, inv.nr. 657, verantwoording en afrekening, 29 juli 1831.
 - 22 *Penélopé*, VI (1831) deel II, 179-180. De kleuren van de Belgische vlag waren gebaseerd op de kleuren van het wapen van het voormalig Hertogdom Brabant. Ook werden de Belgen toentertijd vaak aangeduid als Brabanders.
 - 23 Streekarchief Goeree-Overflakkee, 2000 gemeente Middelharnis, artikel 2 van ongedateerd plan voor een loterij van vrouwen.
 - 24 Lassing van Gameren, *Borduren*, 17-18.
 - 25 J.J. Klok en W. Mijnhardt, 'De natie: vrouwen en het volk', in: 1800 Blauwdrukken voor een samenleving (Den Haag 2001) 243-277, aldaar 244-249. De auteurs melden er overigens wel bij dat vrouwen met intellectuele aspiraties als Betje Wolff, Maria Aletta Hulshoff en genoemde Anna Barbara van Meerten-Schilperoort in de publieke ruimte werden gedooft.
 - 26 Naauwkeurige opgave, bevattende: de giften en geldelijke bijdragen voor de achtingswaardige ingezetenen der Noord-Nederlandsche Provinciën ingezonden aan de ministeriën van financiën en van binnenslandsche zaken, aan de departementen van oorlog en marine, aan den minister van staat, belast met de zaken van de hervormde eeredienst, burgemeesteren en overheden, gedurende den opstand in België 1831 (Amsterdam 1831) 195 en 356. Geraadpleegd op 22 februari 2024: https://books.google.nl/books?id=3v9hAAAACAAJ&printsec=frontcover&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false.
 - 27 Naauwkeurige opgave, 411.
 - 28 *Leeuwarder Courant*, 12 april 1831.
 - 29 Naauwkeurige opgave, 383. Zie ook Van Roon, *Een vaderland*. 222-228.
 - 30 Naauwkeurige opgave, 259.
 - 31 Mathijssen, *De gemaskeerde*, 229-230.
 - 32 Een ander noemenswaardig initiatief is dat van het in 1855 in Amsterdam opgerichte Dames Comité ter bevordering van de Evangelieverkondiging en Afschaffing van de Slavernij in Suriname. Het Comité hield jaarlijks een handwerkverloting. M. Janse, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam 2007) 103. In de *Leydsche Courant* en het *Algemeen Dagblad* van 5 november 1860 wordt voor dat jaar overigens gesproken van een bazaar van dames-handwerken waarvan de opbrengst bestemd was voor de twee doeleinden van het comité.
 - 33 Zie bijvoorbeeld: Van Liempt en Van Kooten, *Hier om te helpen. 150 jaar Nederlandse Rode Kruis* (Amsterdam 2017) 46 en 47. Hacker, *Reformers*, 150.
 - 34 A.P.W. van Steen, *Van liefdadigheid naar abortusstrijd. Leidse vrouwen en de Nederlandse vrouwenbeweging van 1860 tot 1990* (Leiden 2023) 32 en 33; Geraadpleegd op 27 februari 2024: <https://scholarlypublications.universiteitleiden.nl/access/item%3A3663573/view>. Agnes van Steen beschrijft in haar proefschrift de activiteiten van het Leidse Rode Kruis-vrouwencomité. Zij veronderstelt dat het Rode Kruis comité de eerst vrouwelijke betrokkenheid bij oorlog was.
 - 35 Voor de geschiedenis van deze vrouwenvereniging: V. van de Loo, *Toekomst door traditie: 125 jaar Tesselschade-Arbeid Adelt* (Zutphen 1996). Voor het verband tussen de activiteiten tijdens de Frans-Duitse oorlog en het stichten van de vereniging: J. Naber, *Leven en werken van Jeltje de Bosch Kemper* (Haarlem 1918) 19-22. A. Scherphuis, 'Betsy Perk', in: A. Holtrop (red) *Vrouwen rond de eeuwwisseling* (Amsterdam 1969) 49-61, aldaar 55. Van Steen. *Van liefdadigheid*, 32 en 33.
 - 36 Van Liempt en Van Kooten, *Hier om te helpen*, 62-63.
 - 37 P. Moeyes, *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Utrecht/Amsterdam 2014) 194-195.
 - 38 Moeyes, *Buiten schot*, 196.
 - 39 Meijer, *Verbonden*, 18-20.
 - 40 Bij Meijer is in een noot iets over de Belgische Afscheiding te lezen: Meijer, *Verbonden*, 169 (noot 3). In het onlangs verschenen boek van Lotte Jensen: Jensen, *Rampen*, is er aandacht voor de choleraepidemie van 1832-1833 die voor de nodige liefdadigheidsinitiatieven zorgde. De op veel grotere schaal opgezette liefdadigheidsactiviteiten de jaren direct daarvoor blijven ongenoemd.